

187956

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

GÜNCEL DİNÎ MESELELER BİRİNCİ İHTİSAS TOPLANTISI

(Tebliğ ve Müzakereler)

Ankara : 02 - 06 Ekim 2002

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	187956
Tas. No:	207.004 GÜNİ D.

ANKARA—2004

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 624
İlimi Eserler / 103

Editör & Redaksiyon
Dr. Mehmet BULUT

Dizgi & Grafik
Hüseyin DİL

Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Mat. Tic. İşl.
Tel: (0 312) 354 91 25

2004.06.Y.0003-624
ISBN 975-19-3587-3

© Diyanet İşleri Başkanlığı

Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı
Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü
Tel: (0312) 295 73 06 - 295 72 75

TEBLİĞ

HADİSLERİN ANLAŞILMASI MESELESİ

(İslâm Geleneğinde Hadisleri Farklı Okuma Biçimleri)

Doç. Dr. Bünyamin ERUL

Muhterem Hocalarım, hepimizi hürmetle selâmlıyorum. Önceki oturumda elde ettiğim intibadan hareketle, bendenize verilen tebliğ konusunu izah etmek durumundayım.

Bana, sahabeden itibaren günümüze kadar hadislerin anlaşılması meselesi şeklinde tavsifi, tasviri bir tebliğ hazırlama görevi verildi. Ben bunu yapmaya çalıştım; ancak, sadece salt bir tasvir ve tavsif olmasın diye, zaman zaman problemlere, farklı okuma biçimlerine ve bu biçimleri sağlayan amiller, etkenler üzerinde durmaya çalıştım. Ayrıca meseleyi günümüze de getirmeye, çeşitli problemleri dile getirmek suretiyle eleştirilerimi de ifade etmeye çalıştım.

Tabii 14 asırlık bir süreci tavsif etmekle karşı karşıya kalınca önünüze uzunca bir metin çıkıyor.

Bir diğer husus da, yurt dışında olmam hasebiyle, tebliğe son şeklini verme ve muhterem müzakerecilerimize ulaştırmada meydana gelen gecikmeden dolayı hem organizasyondan hem de muhterem müzakereci hocalarımızdan özür diliyorum. Bu açıklamalardan sonra tebliğime geçiyorum.

Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerinin sözlü veya yazılı bir şekilde ifadesi demek olan "Hadis", başta din olmak üzere, bilgi, kültür ve medeniyetimizin temel kanaklarından birisini oluşturur. İslâm alimleri nezdinde sübût problemi olmayan Kur'an vahyinin hilafına, Hadis'in hem sübût, hem de delâlet problemi mevcuttur. Zira -hucet olamayacağı için- sabit olmayan bir hadisin delâletinden de bahsetmeye gerek yoktur. Ancak, bir hadisin sabit olması kadar, doğru okunması, sahih bir şekilde anlaşılması, sağlıklı bir biçimde yorumlanması da şarttır. Zira, Merhum Muhammed Gazzalî'nin yerinde tesbitiyle: "*İslâm toplumu, tarih boyunca Hadis ve Sünneti yanlış anlamaktan çektiğini, uydurulan binlerce hadisten çekmemiştir.*"

Ashında, bir hadisin isnadı ve metni cihetiyle "sahihi" veya "sabit" olması, sadece hadisin kullanılabilir bir argüman olduğunu tesbit etmektedir. Bu argümanın, ne anlam ifade ettiği, nasıl anlaşılması gerektiği, ne şekilde yorumlanacağı, normatif bir değerinin olup olmadığı, söyleniş amacı, biçimi, bağlamı vb. husus-

ların araştırılıp, bütün bunlar müvacehesinde okunması ise, hadisin delâlet yönünü oluşturmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Hadisin delâleti ya da doğru bir şekilde anlaşılması, onun sübûtundan daha az önemi haiz değildir. Sabit olmayan bir rivayetin, delâletiyle uğraşmak nasıl abesle iştigal etmek ise, isabetli bir okumaya mazhar olamayan bir rivayetin sübûtu da, problem oluşturmaktan öteye geçmeyecektir. Şu halde bir hadisin, sadece isnada dayalı olarak değil, metni cihetiyle de sabit olması zarureti, sübût ile delâlet arasında çok sıkı bir bağın olduğu neticesini doğurmaktadır.

İşte bu tebliğde, Hadisin hucciyyetinden de, sübûtundan da önemli olan hadislerin anlaşılması meselesi ele alınacak, İslâm geleneği içerisindeki farklı okuma biçimleri ana hatlarıyla hatırlatılacak, kısaca bu değişik anlama tarzlarında etkin olan amillerle, farklılıkların sebepleri üzerinde durulacak, doğru bir okuma için bazı önerilerde bulunulacaktır.

Anlama, anlatım ortamında anlatan ile anlayan arasında cereyan eden, anlatılan ve anlaşılacak üzere iki boyutu bulunan bir olgudur. Bu olgunun sahih bir şekilde gerçekleşmesi, Hz. Peygamber ile sahabe, şeyh ile ravi, hadis ile onu okuyan alimden oluşan iki taraf arasında sağlıklı bir iletişimin mevcudiyetine bağlıdır. Aksi takdirde sahih olarak gelen bir hadisin, sakim olarak okunması, çok ciddi anlama problemlerine yol açacaktır.

Şüphesiz, oldukça zengin ve de renkli olan İslâm geleneğimizde, sahih ve sabit olan hadislerin, yine sahih olarak anlaşılabilmesi için Sahabe'den günümüze kadar pekçok çaba sarfedilmiştir. Biz hadislerin anlaşılmasına yönelik bu çabaları, bir tebliğin sınırları içerisinde birkaç farklı okuma biçimi şeklinde takdim etmeye çalışacağız.

1. Literal ve Lügavî Okumalar

Literal okumadan kasdımız, basit olarak hadislerin lafızları neyi ifade ediyorsa onun alınması, herhangi bir tevile gerek duymadan onların zahirine kulak verilmesi ve o minval üzere amel edilmesidir. İnsanların mizacı, muhakeme gücü, anlama kabiliyeti ile doğrudan ilgisi bulunan bu okuma biçiminin ilk örneklerini hadislere genel olarak literal bir anlama ile yaklaşan sahabilerde görmekteyiz.

Hz. Peygamber'in ne buyurduğunu önceleyen ve lafzın zahirinden çıkardığı anlamın ötesine geçmeyen bu yaklaşım sahipleri, hadisleri zahiri üzere anlayıp uygulamaya çalışmışlardır. Bu yaklaşımın sahabilerde görülen değişik tezahürlerini şöyle sıralayabiliriz:

- a. Hadisteki mecazi, hakikata hamletme,
- b. Terğib veya terhibi, vücubiyete yahut tahrime hamletme,
- c. Has bir hükmü, umuma teşmil etme,
- d. Geçici bir hükmü sürekli gibi algılama,
- e. Hadisin vürud sebebini veya ortamını bilmeden farklı bağlamda anlama,

- f. Nasih hükümden habersiz olduğu için mensuh ile amel etme,
- g. Zabt kusurları sebebiyle yanlış anlama, yanlış nakletme,
- h. Hadisleri bütünlüğü içerisinde değil de, cüz'i bir şekilde alma ve anlama,
- j. Hz. Peygamber'in tamamen beşerî, cibilli fiillerini, hatta tesadüfi davranışlarını dahi takip ve taklit etme.

Ebû Hureyre, İbn Ömer, Enes b. Malik ve Ebû Said el-Hudrî gibi çok hadis rivayet edenlerin başını çektiği bu sahabiler, zabt ve hıfzları ile meşhurdurlar. İster Hz. Peygamber'den olsun, isterse diğer sahabiler, hatta tabiiler vasıtasıyla olsun Hadis adına duydukları herşeyi nakletmeyi amaçlayan "muhaddis sahabiler" diyebileceğimiz bu kimselerin zaman zaman düşmüş oldukları yanlış anlama, yanlış yorumlama ve hatalı nakletme durumları "fakih sahabiler" tarafından tashih edilmiştir. Bunun en güzel örneklerini Hz. Aişe, Hz. Ömer, Zeyd b. Sabit ve İbn Abbas'ta görmekteyiz.

Sahabeden sonra ilmî mirası devralan ikinci nesil yani Tâbiûn da hadis ve sünneti hocaları olan sahabenin yaklaşımlarıyla anlamaya anlatmaya devam etmiştir. Muhaddis sahabilere talebelik yapanlar, hocalarının yolundan giderek hadisin lafızlarını esas alan zahirî yaklaşımı sürdürürken, fakih ve müctehid sahabilerin talebeleri de fıkhtan yana tavır koymuşlar ve daha metodik bir anlayış sergilemişlerdir.

Ashında Ehl-i Hadis'in, genel olarak hadisleri ve sünnetleri okuma biçimi literal olmuştur. Onlar sahih olarak gelen bir hadisin lafzını-zahirini esas almışlar, mümkün merteye bunun dışına çıkmamaya özen göstermişlerdir.

Ehl-i Hadis'in en büyük temsilcilerinden **İmam Şâfiî**'nin hadis ve sünnete karşı tutumu, -bazı araştırmacıların da ifade ettiği gibi- tam bir dönüm noktası veya bir kırılma noktasıdır. Zira kendinden önceki iki asırda, birtakım şartlar ileri sürerek hadislerin muhtevasını önceleyen sahabe, tabiîn fukahası, Ebû Hanife ve Ashabî ile Malik'in hilafına o, Hz. Peygamber'in sünnetiyle sınırlandırdığı "sahih hadisi" öncelemiştir, "İzâ sahha'l-Hadîsu fe huve mezhebi" anlayışını ege- men kılmıştır. O sünneti, vahy-i gayr-i metlûv olarak görmüş ve delil olarak ona Kur'an ile birlikte ilk sırada yer vermiştir. Ona göre Sünnet ile Kur'an arasında veya kendi içlerinde, ayetler ve hadisler arasında bir çelişki yoktur. Hadis ile sünnetin aynı şey olduğunu savunan Şâfiî'ye göre Hadis-Sünnet, ne yerel uygulama ve icma iddiasıyla, ne de kıyasa dayanılarak terkedilebilir. Genel olarak konuşacak olursak, bütün bunların anlamı, İmam Şâfiî nezdinde "sahih hadis" başlı başına bir nassdır ve bu nass neyi ifade ediyorsa onun zahiri esas alınmalıdır.

İmam Şâfiî'nin ilminden ve yönteminden oldukça etkilenen **Ahmed b. Hanbel** de hadisi Hz. Peygamber'den nakledildiği gibi, zahiri üzere almayı, o haliyle inanmayı benimsemiştir, onun üzerine konuşmayı, tartışmayı bid'at olarak görmüştür. Hz. Peygamber'den gelen bir haber sahih ise o sünnettir ve onunla amel etmek vaciptir. Artık kıyas veya rey'e iltifat edilmez. Hatta onun zayıf hadisleri

bile kıyasa tercih etmesi, sahabeden gelen haberleri de sünnet addetmesi, tergihterhib konusundaki rivayetlerde tesahül göstermesi, onun Şâfiî'den de ileriye geçtiğini göstermektedir. Musned'de, başka hadislerle muhalif gördüğü birkaç hadisi eleştirdiği veya çıkartılmasını istediği mervi ise de, genel itibariyle -zayıf bile olsalar- meşhur hadisleri isnadlarıyla nakletmeyi amaçladığı, hadislerin tesbit ve seçimi dışında mana, muhteva ile fazla ilgilenmediği ortadadır.

Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinden sonra hadisleri lafzen anlamada bir adım daha ileri giden Davud ez-Zahirî'nin (ö. 270) mezhebi **Zahirîlik** gelmektedir. "Şer'î hükümlerde, hükmün sebebi sorulmaz" diyen Zahirîlere göre, nasslarda ne ifade edilmişse o esastır. Onlara göre Hadiste sadece altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve kuru üzümünden oluşan 6 sınıf maddede faizden söz edildiğine göre, bunların dışındaki mallarda faiz yoktur. Zâhirî okuma tarzı, Kıyas yaparak bunların dışına çıkmayı keyfilik telâkki eder ve bunu kanun koyucuya müdahale sayar.

Davud ez-Zahirî'den iki asır sonra gelip bu mezhebe kendi damgasını vurarak yeniden hayatiyet veren **İbn Hazm** (ö. 456) ise, ilk dönemlerinde müntesibi olduğu Şâfiîliği daha da ileri götürmüştür. İmam Şâfiî gibi o da Rasûlullah (s)'dan varid olan haberleri vahy olarak değerlendirir. Ona göre hüküm koyma ve bağlayıcılık yönlerinden bu iki vahyin aralarında fark yoktur. Sünnet de Allah tarafından korunmuş olan "Zıkr" kapsamına dahildir. Kıyas, istihsan, mesalih sahabe kavli ve sahabeden sonra gelen müslümanların icmanı kabul etmeyen İbn Hazm, Ehl-i Sünnet'in kullandığı bu usüllerle elde edilmiş hükümler yerine, isnadı muttasıl ve ravileri sika olan haberleri koymak ister.

İbn Hazm'a göre nassların ahkâm, ahlâk, tarih vesair kaynaklar olarak tasnif edilmesi doğru değildir. Bütün ayet ve hadislerle, yerine göre birçok alanda istidlal edilebilir. İbn Hazm, engin zekası ve muhakemesi ile akıllara gelmeyen birçok neticeleri nassların lafızlarından çıkartabilmiştir. O, şöyle der: *"Bize göre beyan, Kur'an ve Sünnet lafızlarını zahirlerine ve vaz olundukları manalara hamletmektir. Başka bir nas ya da icma olmadan, bu lafızlardan herhangi birisini tevile yeltenmek, Allah'a ve Rasulüne iftira atmak demektir."*

Literal okumanın son asırlardaki en güçlü temsilcileri **Selefler**dir. Onlar nezdinde, akaid, fıkıh ve diğer şer'î ilimlerde tek merci, "Kitap ve Sünnet"tir. Sahih hadislerde ne varsa onları sünnet, bunun dışında kalan herşeyi bid'at olarak görmektedirler. Geçmişteki fikhî ve kelâmî mezhepleri kabul etmedikleri gibi, günümüzdeki müntesiplerini veya re'y ve icihad ehlini de, tefsir ve tevile dayalı ilmî faaliyetlerini de tasvip etmezler. Özellikle akaid, sıfatlar vb. konularda asla tevile yaklaşmazlar. Muhaliflerini "ehl-i bid'at" olarak suçlamaktan geri kalmazlar. Nass olarak kabul ettikleri sahih hadisleri aynen uygulamaya, bunları "sünnet=din" olarak başkalarına da dayatmaya gayret gösterirler. Son yıllarda hasseten Suud, Ürdün, Mısır vb. bazı Arap ülkelerinde gittikçe güçlenen bu akım, Hanefilik başta olmak üzere fikhî mezheplere ve tasavvufa karşı aşırı taas-

suplarıyla meşhurdur. Allah'ın semada olduğu, elbisenin mutlaka kısaltılması gerektiği gibi konular, onların gündemlerinden düşmemektedir.

Başlıkta geçen "Lügavî okumalar"dan maksadımız ise, hadisleri öncelikle dil kurallarına göre anlamaya çalışan, hadislerde geçen garip kelimeleri açıklamayı amaçlayan, onları lügavî izahlar, semantik tahliller yardımıyla anlamaya çalışan okuma biçimleridir.

H. Peygamber'in ne denli fasih ve belîğ bir dil kullandığı herkesin malumudur. Aynı ortamda yaşadıkları, aynı kültür ve coğrafyayı paylaştıkları, aynı inanç, ideal ve düşünceye sahip oldukları için Hz. Peygamber ile Sahabe arasında ideal bir iletişim sözkonusudur. Fakat zaman zaman, onun kullandığı bazı kelime ve kavımlar, deyim ve meseller ashabı tarafından bile tam olarak anlaşılammış, Hz. Peygamber onlara bu hususlarda açıklama yapmıştır. Hadislerdeki anlaşılammayan ibarelerin izahı, sahabe arasında da devam etmiştir. Şeyh ile talebe arasındaki hadisi anlamaya yönelik soru-cevaplar, hadiste geçen bazı garip kelimelerin rivayet esnasında izahı, şifahî rivayetler döneminde görülen lügavî anlama çabalarındandır.

Lügavî okumaların ilk türü, H. III. asrın başlarında "Garîbu'l-Hadis" adıyla ortaya çıkan müstakil bir ilim dalıdır. Birçok eserin kaleme alındığı bu sahada ilk kapsamlı eser, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam'a (ö. 224) aittir. Zemaşarî'nin belağata dair getirdiği izahlarla emsallerinden hayli farklı olan *el-Fâik* adlı eseriyle, İbnu'l-Esîr'in *en-Nihaye*'si ise hadislerdeki kelimeler için hazırlanmış oldukça kullanışlı alfabetik sözlükler şeklindedir. Bu eserlerde, garip kelimelerin sözlük anlamının yanı sıra Hz. Peygamber tarafından hangi anlamda kullanıldığı tesbit edilmiş, kelimelerin izahı yapılmıştır. Ancak tek tek kelimelerin alınıp, terkiplerin, deyimlerin, cümlelerin ihmal edilmesi yahut kelimelerin bağlamından kopartılarak açıklanması, bazı yanlış izahları da beraberinde getirmiştir. Birçok rivayette sürme çekme ile birlikte zikredilen ve bir çeşit güzel koku kullanma anlamına gelen "isticmâr" kelimesinin, "taş ile taharetlenme" anlamı üzerinde adeta ittifak edilmesi bunun tipik bir misalini oluşturmaktadır.

Hadislerdeki müşkil lafızların, raviler tarafından hatasız bir şekilde okunması amacıyla Hadis i'rabına, hadislerdeki edebî sanatlara dair eksenli müstakil eserler telif edildiği gibi, ayrıca birçok şarih, hadisleri şerh ederken, sarf ve nahiv kaidelerinin yanı sıra hadislerdeki beyan, bedî ve belağat özelliklerini edebî açılarından da izah etmeye çalışmıştır. Aynî'nin Buhari şerhinde bu konudaki çabası fevkaladedir. Hem Buharî, hem de Ebû Davud üzerine yaptığı şerhlerinde ise Hattâbî, hadislerdeki teşbih, temsil, kinaye vb. gibi müşkil lafızların izahı, kapalı olan manaların, maksudun açıklanması, fikhî hükümlerin, edep ve faidelerin beyan edilmesi, gizli ve farklı anlamların tespit edilmesi şeklinde bir anlama, açıklama çabası göstermektedir.

2. Fıkıh Eksenli Okumalar

Fıkıh eksenli okumadan kastımız ise, Hz. Peygamber'in neyi, niçin, kime, ne zaman, hangi amaçla, hangi sıfatla ve hangi bağlamda söylediğini veya yaptığını anlamaya çalışan fikhî yaklaşım tarzıdır. Burada hadiste ne denildiği değil, neyin kastedildiği önemlidir.

Dirayet, muhakeme ve fikhî yönleriyle dikkat çeken fakih sahabiler, Hz. Peygamber'in tasarruflarının kaynağını araştırabilmişler, onun icthatlarını ilahî kaynaklı bilgilerden ayırtedebilmişlerdir. Onlar, sahip oldukları fikhî melekeleri sayesinde, hadislerin söyleniş illetlerini tesbit edebilmişler, Hz. Peygamber'in o sözündeki maksadını gözetebilmişlerdir.

Ahzab savaşında ashabını Kurayzaoğulları Yahudileri üzerine gönderen Hz. Peygamber'in "*Herkes, ikinci namazını Kurayzaoğulları Yurdunda kılsın!*" direktifini literal olarak okuyanlar, verilen talimatı aynen yerine getirmeyi tercih ederken, Hz. Peygamber'in amacını dikkate alan sahabiler, vakti geçecek olan namazı yolda kılp, sür'atle yollarına devam etmeyi tercih etmişlerdir. Onların bu ihtilafı haber verildiğinde, Hz. Peygamber'in kimseyi ayıplamadığı nakledilmektedir.

Onlardan ilk grubun Zâhirilerin selefi, ikincisinin ise mana ve kıyas ehlinin selefi olduğunu belirten İbnu'l-Kayyim'e göre birçok fakih, nassın zahirine bağlandıkları için birinci grubun mazur olduklarını, emre imtisali kasdettiklerinden dolayı bir ecir aldıklarını; oysa ikinci grubun acele etmek suretiyle aynı emre, ikinci amazını vaktinde kılmakla da Allah'ın rızasına muvafık hareket ettikleri için hem cihad, hem de vaktinde namaz kılmak şeklinde iki ecir aldıklarını ifade etmişlerdir. İbn Hazm ise, tam tersine birincilerin Şâri'in (Hz. Peygamber'in) emrini aynen uyguladıkları için daha isabetli olduklarını belirtmiştir.

Fakih sahabiler, ayrıca hadislerin bağlayıcı olup olmadıklarını da tesbit etmeye çalışmışlardır. Hz. Peygamber'in bazı emir ve nehiylerinden maksadının nedb, teşvik veya sakındırma olduğunu, kesinlikle yapılması gereken bir talimat olmadığını anlayan bu sahabiler, bu hususu, bazen "Sünnettir" veya "Sünnet değildir" şeklinde, bazen de "Min ğayri en ye'murehum bi azîmetin", "ve lem tukteb", "leyse bi hatmin" vb. kendi dönemlerinin ibareleriyle ifade etmişlerdir.

Yine bu sahabilerin Hz. Peygamber'in hadislerinden muvakketen, ârizî bir sebebe binaen söylenmiş olanlarla, süreklilik arzedenler arasında da ayırım gözettikleri anlaşılmaktadır. Onlar, hadiseleri cereyan ettiği ortam, bağlam ve şartlar içerisinde, hadisleri de vürud sebepleri doğrultusunda değerlendirmişlerdir. Ayrıca Hz. Peygamber'in beşerî, nebevî, idarî ve askerî tasarruflarını dikkate almışlardır.

Fakih sahabiler geleneğinden gelen Tabîler de, aynı yaklaşımı sürdürmüşlerdir. İbn Mes'ud, Hz. Ali gibi sahabe mektebinden gelen Tâbiünden Alkame, İbrahim en-Nehaî ve Hammad'ın medresesinde yetişen **İmam Ebû Hanife** de, hadisleri anlamada fakih ve müctehid sahabiler geleneğini başarıyla sürdürmüş-

tür. Ebû Hanife ve talebeleri Muhammed eş-Şeybanî ve Ebû Yusuf'un gerek hadisleri tercihte, gerekse onları anlama ve yorumlamada dikkate aldıkları unsurlar şöyle sıralanmaktadır:

Kur'an'a uygunluk, akla uygunluk, insana "insan" değerinin verilmesi, kolay ve maslahata uygu olanın tercih edilmesi, maksada uygun olanın tercih edilmesi, örfe uygunluk, zamanla ortaya çıkan gelişmelerin dikkate alınması.

Ebû Hanife'nin usulünü, hadislere yaklaşımını veren bu genel prensiplerin yanı sıra, haber-i vahidleri kabulünde ileri sürdüğü 17 şart daha vardır ki, bunların çoğu nakledilen hadislerin mana ve muhtevasıyla ilgilidir.

İşte bütün bu prensipler ve şartlar müvacehesinde Ebû Hanife ve ashabı, kendi usüllerine uygun olmayan hadisleri almazlar, onları başka şekillerde tevیل ederlerdi. En muteber kaynaklarda yer aldığı halde Hanefilerin amel etmedikleri hadisler bunun ilginç örneklerini oluştururlar. Onun amel etmediği, yekun tutan hadisler, bazı muhaddislerin yazılı reddiyelerine konu olmuştur.

Ebû Hanife'ye bu hususta en yakın sîma hiç şüphesiz **İmam Malik**'tir. Medine'nin büyük İmamı'nın, eşsiz eseri Muvatta'da bizzat rivayet ettiği halde birçok hadis ile amel etmemesi, onun da birtakım genel prensipleri olduğunu ve isnadlarla yetinmeyip mana ve muhtevaya göre değerlendirme yaptığının delilidir. Medine'de, güvenilir oldukları halde bazı ravilerden hadis almaması, onun anlama yeterliliği şeklinde bir şart ileri sürdüğü intibahı vermektedir. İmam Malik'in "Kur'an'ın zahirine uygunluk" ilkesinden başka ayrıca, "Amelu Ehli'l-Medine" ve "Maslahat" prensiplerini, hadisleri alma ve anlamada birer kriter olarak kullandığı da herkesin malûmudur.

H. II. asırdan itibaren tasnif edilmeye başlayan ve bir kısmı günümüze kadar gelen "Sunen" türü eserler de, gerek tertipleri, gerek bölüm ve bab başlıkları ve gerekse büyük ölçüde fikhî konulardaki merfû hadislere tahsis edilmeleri, hadislerden sonra muhteva ile ilgili değerlendirmeler vermeleri itibarıyla fıkıh eksenli okumalar arasında zikredilmelidirler. Ebû Davud ve Tirmizî'nin Sunen'leri bu cümledendir.

H. IV. asra gelindiğinde ise fikhî hadisler içerisinden tamamen ahkâma dair en sahih rivayetlerin biraraya getirildiği "Munteka" türü eserler telif edilmiştir. Ahkâm hadislerinin anlaşılmasına dair bu eserler genel olarak incelendiğinde, hadislerin mezhep doğrultusunda seçilmesi, isnad yerine kabul görmüş hadis kitaplarına dayanması, metin ve muhtevanın esas alınması, seçilen hadislerin birer kanun metni gibi değerlendirilmesi, bazılarında zayıf hadislerin bulunması vb. ortak yönlerinden söz edilebilir.

Fıkhu'l-Hadis çalışmaları arasında ayrıca zikredilmesi gereken oldukça önemli başka tasnifler de vardır:

Taberî'nin, *Tehzibu'l-Asâr*ı,
İbn Huzeyme'nin *Sahih*'i,

İbn Hibbân'ın (ö. 354) *el-Musnedu's-Sahih 'ala't-Tekâsim ve'l-Envâ'*.

Fıkıhî okumalar içerisinde, mezhep eksenli fıkıh-ı'l-hadis çalışmalarını da zikredebiliriz:

İmam Mâlik'in hadisler arasına fıkıhını serpiştirdiği *el-Muvatta* adlı eseri,

İmam Şâfiî'nin ağırlıklı olarak hadislerle fıkıhını ortaya koyduğu *el-Umm* adlı eseri,

Beyhakî'nin *es-Sünen*'i (el-Kubrâ),

Tahâvî'nin *Şerhu Maâni'l-Asar*'ı,

İbn Hazm'ın *el-Muhallâ bi'l-Âsâr* adlı kıymetli eseri.

3. Yorum Eksenli Okumalar

Yorum eksenli okumalarla kasdımız, hadisin manasından hareketle mazmununu, Hz. Peygamber'in gerçek maksadını tesbit edip, bundan hareketle yeni yorumlar getirmektir. Kısaca, hadisin lafzını ve ifade ettiği manayı aşp, hadisin fıkıhından yeni açılımlar çıkartabilmektir.

Fakih sahabiler içerisinde, icraat mevkiinde olan ve Hz. Peygamber'in talimat ve tatbikatına rağmen icihadlar yapan müctehid sahabilerin anlama gayretleri bu okuma tarzının en nefis örneklerini vermektedir.

Hz. Ebû Bekir'in, "Lâ ilâhe illallah" dedikleri halde zekat vermeyenlere savaş ilan edebilmesi, Hz. Ömer'in atlardan da zekat almaya başlaması, Hz. Ömer ve Osman'ın temettu haccından nehyetmeleri, Hz. Ali'nin içki cezasını artırması, Muaviye'nin Müslümanı kafire varis yapması şeklindeki icihadları, onların hadis ve sünnetleri anlamada çok daha geniş bir perspektiften baktıklarını, genel prensiplerden hareket ettiklerini ortaya koymaktadır. Onların bu icraat ve icihadları, hadis ve sünnetlerin zahirine muhalefet gibi gözüküyorsa da, aslında onlar, idareciler olarak şartları ve maslahatı esas almışlar, Kur'an ve sünnetin ruhuna uygun, gâf yorumlar yaparak Hz. Peygamber'in gözettiği aynı amaca hizmet etmişlerdir. İslâm'a sonradan katılan Muaviye'yi dışarıda tutarsak, dört büyük halife, ilk müslümanlardan olmaları ve Hz. Peygamber ile olan çok yakın ilişkileri sayesinde, belki de onu sahabe içerisinde en yakından tanıma, hem ayetleri, hem de sünnet ve hadisleri 23 yıl boyunc özümseyerek öğrenme ve diğer sahabilerden farklı olarak Hz. Peygamber'in idarî yönünü hilafetleri sayesinde daha iyi anlama fırsatı bulmuşlardır. Onlar, sünnet ve hadisleri anlamada ve uygulamada noktasal yaklaşımdan çok, genel bir Kur'an ve sünnet telakkisine dayalı küllî bir perspektiften bakarak, bütüncül yaklaşımlar sergilemişlerdir.

Bilhassa Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in neyi, niçin ve nasıl gerçekleştirmek istediğinin şuuruyla hareket etmiş ve kendi dönemindeki meselelere Hz. Peygamber'in bakış açısıyla çözümler getirmeye çalışmıştır. O, birçok defa Hz. Peygamberin tatbikatından ziyade, onun o tatbikatta gözetmiş olduğu illetleri ve maksadları tesbit etmeye çalışmış, değişen şartlar müvacehesinde geçmiş uygulama

yerine, illet ve maksadı esas alarak gâf yorumlar yapmıştır. Daha önce Hz. Peygamberin belli uygulamaları olan bazı konularda, maslahatı esas alarak farklı uygulamalar ortaya koyabilmiştir. O, ortam ve şartlarda meydana gelen değişikliklere gitmiştir. Cemiyet için mahzurlu olan bazı davranışların yayılmasını önlemek, hatta bunların önünü kesebilmek için bazı cezaları artırmış ve daha şiddetli te'dib ve ta'zir cihetine gitmiştir. Zaruret prensibinden hareketle, normalde uygulanması gereken bazı hükümleri uygulamamıştır.

Müctehid sahabilerde görülen yorumlayıcı okuma tarzını fukahada da görmekteyiz. Nitekim, faizin altı kalemde olduğunu zikreden mezkur hadisi, İmam Şâfiî, para ve gıda maddelerinin cinsi şeklinde; İmam Mâlik stoklanan gıda maddeleri şeklinde; İmam Ebû Hanîfe ise ölçülen ve tartılan bütün şeyler şeklinde kapsamını genişleterek yorumlamışlardır.

Burada, H. IV. asırdan itibaren telif edilmeye başlayan Şerh edebiyatını da yorum eksenli okumalar içerisinde mütalâa edebiliriz. Zira hepsi olmasa bile şerhlerin bir kısmı, lügavî ve fikhî izahların yanı sıra, hadislerin mana ve mazmunundan çıkardıkları birçok yorumu, birçok faide ve hikmetleri ortaya koymaya çalışan, problemleri tevil eden eserlerdir.

Hadis tarihinde Buhârî ve Ebû Davud'a yazdığı değerli eserleriyle ilk şerh örneklerini vermiş olan Hattâbî'nin şerhlerinden sonra, ilerleyen dönemlerde başta Buhârî ve Muslim olmak üzere, diğer hadis kaynakları üzerine pekçok şerh yazıldığı malûmdur. Genel olarak şerhlere bakıldığında, hadislerin öncelikle, Arapça dil kuralları ve edebî üslupları cihetiyle ele alındığı, kolayca anlaşılama-yan kapalı olan kelimelerin lügat açısından izah edildiği, diğer rivayetler arasında gözükten ihtilafların giderilmeye çalışıldığı, bab başlıkları ile o babdaki hadislerin irtibatının izah edildiği, hadislerden fikhî hükümler ile çeşitli ahlâkî faidelerin çıkartıldığı, diğer rivayetler ve aynı konudaki başka hadislerin zikredilip karşılaştırıldığı, hadis kaynağının farklı nüshalarına, nüshalardaki farklılıklara işaret edildiği, geçmişte hadis ile ilgili yanlış yorumlar veya itirazlar varsa onlara cevap verilip tashih edildiği, rivayetlerin dinin genel prensipleri doğrultusunda açıklandığı görülmektedir. Aslında naklettikleri oldukça zengin malzeme ile hadislerin anlaşılması bakımından ciddi katkılar ortaya koyan ve şimdiye kadar ancak bir kısmı neşredilen şerhlerin birçoğu henüz bizim meçhulümüzdür. Neşredilen şerhlerden de ancak birkaç tanesi üzerine ilmî çalışma yapılabilmektedir. Şerhlere ilk bakışta dikkat çeken birkaç özelliği şöyle sıralayabiliriz:

- a. Şarih, şerhettiği kitabın bütün hadislerini makbul addederek şerhetmektedir.
- b. Eleştirel yaklaşmamıştır.
- c. Mezhep eksenli izaha girilmiş, mezhebin benimsediği usûl esas alınmıştır.
- d. Hadisler şerhedilirken, asrın ve öncesinin inanç, bilgi ve kültürleri egemen olmuş, sahip olunan peygamber, vahy, hadis vb. tasavvurlarla izah edilmiştir.

e. Büyük hadis mecmualarının şerhlerinin oldukça uzun ve geniş olmaları da ayrıca eleştirilmiştir. Kırk hadis derlemelerinde olduğu gibi, bazı dar kapsamlı çalışmaların şerhlerindeki başarı daha fazladır. Bunun en güzel örneğini *Câmiu'l-Ulûmi ve'l-Hikem* adlı şerhiyle İbn Receb vermektedir.

Burada, Şâtıbî'nin, hadis ve sünnetleri anlamada, maksadı/makasıdı önceleyen, onları "zarûriyyât, hâciyyât ve tahsiniyyât" şeklinde farklı bir şekilde değerlendiren meşhur okuma biçimiyle; "hadisin i'mali, ihmalden evladır" kaidesinden hareketle, zahiren birbiriyle çelişkili gibi gözükten aynı konudaki hadisleri anlamada "tahfif veya teşdîd" şeklinde ikili bir ölçü getiren ve her ikisini de kabul eden "*Mizan*" sahibi Şa'rânî'nin anlama çabasını da hatırlatmak istiyorum.

4. Tasavvufî ve İş'ârî Okumalar

Menşei ve ne zaman ortaya çıktığı tartışılan tasavvuf düşüncesinin şekillenmesinde hadislerin rolü Kur'an'dan geri kalmaz. Kur'an ve Sünnete sarılmayı kendilerine prensip edinen ilk sufilere birçoğunun muhaddis olması, tasavvuf ile hadis arasında yakın bir ilişki meydana getirmiştir. H. II. asırdan itibaren telif edilmeye başlanan ve ilerleyen asırlarda pekçok örneğini gördüğümüz zühd edebiyatına dair eserler, tasavvuf düşüncesinin temelini oluşturmuştur.

Farklı bir hayat tarzına, değişik bir düşünce sistemine sahip olan Tasavvuf ehlinin hadisler konusunda muhaddisler kadar titizlik gösterdikleri söylenemez. Onlar, isnada fazla itibar etmeyip, metin ve muhtevayı esas almışlardır. Tasavvufî tecrübeye, sûfî hayata, seyr u süluka dair pekçok zayıf, munker ve hatta uydurma hadisler Tasavvuf erbabı nezdinde revaç bulabilmiştir. Aklı ve nakli belli ölçülerde dinî bilgilerin kaynağı olarak kabul etmekle birlikte onlardan bir kısmı, en ulvî ve kutsal dinî bilginin keşif ve ilhamla, bâtinî yollarla elde edileceğine inanırlar. İşte bu yüzden bazıları, isnadı veya aslı dahi bulunmayan bazı hadisleri, keşf, ilham yahut rüya yoluyla sahih görüp kullanabilmiştir. Yine bazı sufiler, hadisleri kendi anlayışları doğrultusunda tevil etmişler, şer'î delillerin zahirinden uzak, oldukça garip, hatta onlara muhalif birçok yorumlar ortaya koymışlardır.

Hadisleri kendi zaviyelerinden anlamaya çalışan sufilere telif ettiği birçok tasavvufî şerh mevcuttur. Birçoğu kırk hadis ve şerhi, bir kısmı da tek hadis şerhi olmak üzere birçok tasavvufî şerh yazılmıştır. Bu çalışmalarını, zühd, takva, ibadet ve irşad gibi amelî konulara ağırlık verilerek yapılanlar; iş'ârî olarak ve mükâşefe yoluyla elde edilen bilgilerle yapılan tefekkür ağırlıklı şerhler olmak üzere iki kısımda mütalaa etmek mümkündür.

Tasavvufî hadis şerhlerine örnek olarak, Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320) *Nevâdiru'l-Usûl* adlı değerli eseri ile, Sadreddin el-Konevî'nin, *Kırk Hadis Şerhi*'ni zikredebiliriz.

Genel olarak *el-Mustasfâ*'da, özel olarak *Kânunu't-Te'vil* adlı değerli eserinin-

de, akıl-nakil ilişkisine dair birçok kural getirmesine rağmen İmam Gazzalî'nin başta *İhyâ* olmak üzere diğer kitaplarında, iş'ârî yorumun en ilginç örneklerini vermesi de hayli şaşırtıcıdır.

Bu hususta en önemli çalışmalardan birisi de Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'nin *Hucetullahi'l-Bâliğa* adlı eseridir. Dehlevî bu kıymetli eserinde, hadislerin esrarını keşfetme, onlardan çıkartılacak hikmetleri tesbit üzerinde yoğunlaşmıştır.

5. İdeolojik Okumalar

Genel olarak Ehl-i Hadis'in tasnif tarzından, rivayetleri seçmelerine; kabul ettikleri esasları delillendirmeden, hasımlarına verdikleri cevaplara veya reddiyelere varıncaya kadar, ideolojik sayılabilecek bir okumanın egemen olduğunu söyleyebiliriz. Zira gerek sözlü, gerekse yazılı polemiklerde hasımlarına karşı kullandıkları en önemli argümanlar hep hadisler olmuştur. İster kendi görüşlerini teyid etmek, isterse karşı tarafı tenkid etmek amacıyla olsun, bu tartışmalarda, senedleriyle metinleriyle hadisler Ehl-i Hadisin elinde adeta silah olarak kullanılabilmiştir.

Başlangıçta elde edilen veya tercih edilen Hadis ve Sünnetlerin belli başlıklar altında derlenmesi gibi samimi bir amaca hizmet eden erken tasniflerin ardından, Ehl-i Re'ye veya fukahaya alternatif olarak hazırlanan Sünen türü tasniflerle, kelamcılara ve Ashab-ı Hadisin dışında kalan fırkalara reddiye olarak hazırlanan "Kitabu's-Sünne" türü tasnifler meydana getirmiştir. Özellikle H. III. asırda derlenen Sünen ve Câmî' türü eserlerden kimisinin mukaddimelerinde, kimisinin de çeşitli bölüm veya bablarında, hem fakihlere, hem de kelâmî fırkalara ya bab başlıklarıyla, ya da naklettikleri rivayetlerle tepkiler dile getirilmiştir. Dârimî, Muslim ve İbn Mâce'nin Mukaddimleri ile, Kutub-i Sitte'de görülen İman, Sünne, Tevhîd, İ'tisâm, İlim, Hiyel, Kader vb. bölümlerde bir taraftan hadişçilerinin kendi görüşlerini ifade eden rivayetler yer alırken, diğer taraftan hasımların görüşlerinin yanlışlığı ortaya konulmuştur. Re'ý aleyhinde varid olan haberler ile, fırkalarla ilgili birçok rivayet böyledir.

H. II. asırdan itibaren Ehl-i Hadis ile, Ehl-i Re'ý ve Kelamcılar arasında yapılan tartışmalar, kısa sürede müstakil kitaplara dönüşmüş, Ehl-i Hadis hemen her konuyu hadislerle işlemek suretiyle kendi inanç esaslarını ve ideolojilerini ortaya koymuştur. Kur'an'ın mahluk olup olmaması, fiillerin yaratılıp yaratılmaması, sıftlar konusu, kabir azabı, şefaât, kader vb. hususlarda birçok eser kaleme alınmıştır.

İdeolojik okumalarda daima nakil esas olduğu için, hadişçiler hemen her konuda rivayetlere sarılmayı, her hususu hadislerle delillendirmeyi itiyad haline getirebilmişlerdir. O kadar ki, ilerleyen asırlarda Hadis Usûlleri telif edilirken, hadislerin tahammül ve edasından, ne şekilde rivayet edilmesi gerektiğine varıncaya kadar, her konuda hadis zikretmek suretiyle adeta Hz. Peygamber'in dilinden sadır olmuş bir Hadis Usûlü tesis etmeye çalışmışlardır.

Aynı şekilde Suyûtî'nin *Miftâhu'l-Cenne* adlı eserinde olduğu gibi Sünnetin huciyetini pekiştirmek için ortaya konulan çabalarda da bu durum gözükmektedir.

İdeolojik okumanın ilginç türlerini veya tezahürlerini, başta Seleflik olmak üzere, sırf gelenek ve Sünneti savunma amaçlı, objektiflikten uzak yerli ve yabancı pekçok çalışmada görmekteyiz. Hedef savunmak olunca, artık klasik Hadis Usulünün koyduğu kurallar, herbiri geleneğimizin biren parçası olan Müslüman alimlerin tesbit ve tenkitleri dahi görmezlikten gelinmekte, tamamen subjektif, ideolojik bir okuma tarzı ısrarla sürdürülmektedir. Daha da vahim olanı ise, benzer tavır ve tarzın, bilimsellikten ödün vermemesi gereken akademik çalışmalarda da gözükmesidir. Burada hemen belirtelim ki, ideolojik okuma biçimi, sadece hadisçilere özgü bir durum değildir. Elbette Şia'dan, Mu'tezile'ye ve Ehl-i Re'ye varıncaya kadar bunun aksulameli de sözkonusudur. Kendi lehlerinde olan zayıf yahut uydurma rivayetleri dahi kabul edip savunan, aleyhlerinde olan en sahih rivayetleri bile reddeden her fırka veya mezhep, taassubu oranında ideolojik davranabilmiştir. İslâm geleneğindeki birçok kitapta bunların yüzlerce örneğini görmek mümkündür.

6. Akıl Eksenli Okumalar

Hemen her konuyu işlerken nakli esas alan hadisçilerin karşısında, aklı esas alan bir başka okuma biçimi daha vardır. Bu başlık altında aklı önceleyen, rivayetleri anlamada, kabulde en önemli kriter olarak aklı gören temayüllere değinmek istiyoruz.

Bu konuda, Hz. Aişe, Hz. Ömer ve İbn Abbas gibi bazı sahabîlerden gelen rivayetler, onların zaman zaman, işittikleri hadisleri anlama veya kabulde aklı esas aldıklarını göstermektedir.

Rivayetlere yönelttiği eleştirilerinin bir kısmında Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in söz ve fiiline bizzat şahid olmadığı halde, tamamen aklına, kişisel kanaatine ve tahminine dayalı yorumlar yapmıştır. Bu sebeple onun, "Hz. Peygamber böyle dememiştir, dese dese şöyle demiştir" anlamındaki bazı düzeltmeleri fevkalade isabetli ise de, bir kısmı, selef alimlerinin bazıları tarafından kabul görmemiştir.

Şüphesiz Hz. Aişe, bu tashihleri ve yorumları yaparken, gücünü ve cesaretini, öncelikle Kur'an'a vukufiyetinden, sonra Hz. Peygamber'i yakından tanıyıp olmasından, üçüncü olarak da sahip olduğu oldukça kıvrak zekasından ve üstün muhakeme gücünden ve nihayet cüz'î meselelere İslâm'ın genel prensiplerinden hareketle bütüncül bakışından almaktadır.

Hadis ve sünnetlerin yanlış anlaşılmasını önleme hususunda Hz. Aişe yalnız değildir. Nitekim Hz. Ali: "*İnsanlara bildiklerini rivayet edin! Bilmediklerini de terkedin!* (Aksi takdirde) *Allah ve Rasulünün yalanlanmasını ister misiniz?*" derken; İbn Mes'ud da: "*Akıllarının almayacağı bir hadisi, herhangi bir topluluğa rivayet etmen, onlardan bazıları için sadece fitne olacaktır*" uyarısında bulun-

muştur. Hz. Ömer ise çok daha net bir şekilde, kendisiyle amel edilme durumu olmayan hadislerin rivayet edilmesini yasaklamış, rivayetlerin azaltılmasını, Kur'an'a ağırlık verilmesini tavsiye etmiştir. Her üç sahabinin hedefinin "ma'kul ve ma'ruf" olan hadislerin rivayet edilmesini temin olduğu izahtan varestedir.

Daha önce zikrettiğimiz gibi, İmam Ebû Hanife'nin hadisleri tercihte kullandığı en önemli kriterlerden birisi "akla uygunluk" olmuştur. Kendini bir Kelam okulu olarak tanımlayan ve fikhî konularda genellikle Hanefilere tabi olan Mutezile'nin de, hadisleri kabulde benzer şartlar ileri sürdükleri anlaşılmaktadır.

Mutezile, hadisleri Kur'an, Sünnet, akıl ve icma delillerine uygunluğuna göre kabul veya reddetmiştir. Tenkid ettikleri hadislerin çoğu, itikadî konularla ilgilidir. Bu konular dışındaki hadislerle karşı nispeten akılcı yaklaşımlarının ise, ehl-i re'yin yaklaşımı gibi olduğu söylenebilir.

Hadisleri anlama ve değerlendirmede aklı önceleyen Mutezile'nin tenkid ettiği hadisleri ve gerekçelerini, ileri sürdükleri çelişkileri İbn Kuteybe'nin, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis* adlı eserinde görmek mümkündür. Bu değerli eser, hem Mutezile'nin, hemen de meslekten biri olmamakla birlikte hadisleri savunma adına İbn Kuteybe'nin ne denli taraflı bir okuma biçimi sergilediklerini ortaya koyarken, oradaki rivayetlerin hâlâ günümüzde bütün hararetiyle tartışılmaya devam ediyor olması da, sözünü ettiğimiz ideolojik okuma biçiminin en önemli problemlerimizden biri olduğunu göstermektedir. Yeri gelmişken yalnızca akaidle ilgili müşkil görülüp tartışılan hadisleri Eş'ârîliğe göre izah etmeyi amaçlayan İbn Fûrek'in *Muşkilü'l-Hadis* adlı eseri ile, Şâfiî mezhebini ve Selef akîdesini benimseyen İbn Huzeyme'nin, hadis öğrencilerini Cehmî ve Mutezile'li görüşlere karşı korumak amacıyla kaleme aldığı *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserini de bu cümleden zikredebiliriz.

Burada, Tahâvî'nin (ö. 321) ideolojik bir okuma biçimine girmeksizin ayet, hadis, his, dil ve akla aykırı gibi görülen bazı hadislerdeki problemleri halletmeye çalıştığı *Şerhu Muşkilü'l-Asar* adlı 15 ciltlik muazzam eseri ile; Buhârî ve Muslim'deki bazı müşkilatı çözümlenmeye ve onları tevîl etmek suretiyle izah etmeye çalışan İbnü'l-Cevzî'nin, 4 cilt halinde yakınlarda neşredilen *Keşfu'l-Muşkil min Hadisi's-Sahîhayn* adlı eserini, hadislerde görülen anlama problemlerini çözme-yi amaçlayan çabalar olarak görmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyim.

İdeolojik addedilebilecek okuma biçimlerinden biri de, pozitivizm ve rasyonalizmin egemen olduğu günümüzde, yeterli bilgi ve birikime sahip olmaksızın, gerekli inceleme ve araştırma yapmaksızın, hadisleri sırf kendi aklına aykırı düş-tüğü gerekçesiyle derhal reddetme şeklinde kendini gösteren temayüllerdir. Ak-lına yatmayan her hadisi "Emevî uydurması" olarak gören ve izah edilebilir ma-kul hadisleri dahi bir kalemde reddeden bu zihinsel tutumu; geçmişte muhaddis-lerin hadislerin sahihini sakiminden ayırdetmek amacıyla zaman zaman akl-i selime başvurması ile, günümüzde gerçekleştirilen hadis tenkit çalışmalarında

“akla arz” kriterinin kullanılmasından ayırdetmek gerekir. Aynı şekilde, sünnet ve hadiste zikredilen herhangi bir meseleyi “Kur’an’da yok!” mantığıyla reddetme kolaycılığı da bu kabildendir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yukarıda ana hatlarıyla vermeye çalıştığımız İslâm geleneğinde hadis ve sünneti farklı okuma, anlama ve yorumlama biçimlerinin vücut bulmasının pek çok sebebi vardır. Bunları maddeler ve başlıklar halinde şöylece hülasa edebiliriz:

a. Peygamber tasavvuru: Hz. Peygamber’in otoritesi, teşrideki konumu, beşerî, nebevî, idarî, siyasî, askerî yönleriyle ortaya koyduğu tasarrufları; mucizeleri, bilgisinin sınırları, bilgi kaynakları hakkındaki farklı değerlendirmeler...

b. Nass tasavvuru: Hadisin değeri, hadis-sünnet-vahy ilişkisi, sübût problemi, bağımsız delil olup olmaması, bağlayıcılığı, sahih hadis anlayışı, bu anlayışta isnad ve metnin rolü...

c. Hadislerin delâleti: Zabt kusurları, mana ile rivayet, ravi tasarrufları, literal ve lügavî okuma, farklı anlama ve yorumlama, ideolojik değerlendirmeler...

d. Hadis-Kur’an ilişkisi: Kur’an’a arz kriteri, Sünnet ve hadisin Kur’an’ı beyanı ve bunun sınırları, Kur’an’a muvafakat veya muhalefetin mahiyeti, ayet ile hadisin çelişmesi durumunda öncelik, Sünnet ve hadisi tamamen dışlayan “Kur’an İslâmî” söylemi...

e. Hadis-akıl ilişkisi: Akla arz kriteri, hadisleri anlama ve yorumlamada aklın rolü, aklın mahiyeti ve sınırları, akıl-nakil çatışmasında öncelik...

f. Usûl farkı: Mütakellimîn, Fukaha metodları, Zahirî, Selefî ve Sûfî okuma tarzları, asıllar, öncelikler, haberleri kabulde farklı şartlar, nesh problemi, teori ile pratiğin çelişmesi durumları...

g. Kaynaklara bakış: Sahabe, tabiun, kurûn-i selâse anlayışı, imamların otoritesi, eserlerin karizmaları, selef-i sâlihîn ve mezhep anlayışı, taassup...

h. Çevre faktörü: Medine, Irak, Basra, farklı din ve kültürlerin etkisi, Tasavvuf ve harici etkileşim, hadislerin zaman-mekân, sosyal ve tarihi bağlamları...

j. İnsan faktörü: Beşerî zaafiyetler, muhakeme ve yorum gücü, yetişme tarzı, dirayet ve fikhî donanım, hadis bilgisi, geçmişteki ictimâî ve siyasî hadiselerin tesiri, din anlayışı, dünya görüşü...

Herbiri mastır veya doktora seviyesinde bilimsel çalışmalara konu olabilecek bu ve bunlara benzer birçok sebep, tarih boyunca ve günümüzde hadislerin farklı okunmasında, farklı yorumlanmasında etkin olmuştur. Bir kısmını hatırlatmaya çalıştığımız bu âmillerin, buradaki değerli ilim adamları tarafından tartışılması, müzakere edilmesi, hadislerin anlaşılması meselesinin daha farklı boyutlarını ortaya koyacaktır.

Hız. Peygamber'in muhatapları olan sahabilerden itibaren, hadis ve sünnetleri anlamada farklı yaklaşımların sadır olduğu açıktır. Hız. Peygamber'i dikkatle dinlemelerine, titiz bir şekilde izlemelerine rağmen aslında her biri, işittiği hadis ve şahit olduğu sünnetlerden kendisi ne anlamışsa onu nakletmiştir. Aynı mecliste bulunan farklı sahabilerin, aynı hadisi farklı lafızlarla nakletmeleri, mana ile rivayetin tabii bir sonucu ise de, aynı hadisi, değişik yargularla nakledebilmeleri, farklı algılama ve anlamının en bariz göstergesidir. Hadisi nakleden sahabînin kişisel yorumu, değerlendirmesi veya oradan çıkardığı belli bir hüküm ya da netice mevcut olduğu halde, o bu yargıyı bazen "Kâle Rasulullah (s)" diyerek, Hız. Peygamber'in orijinal lafzıymış gibi rivayet edebilmiştir.

Buradan hareketle, sahabe döneminden itibaren, anlaşılmanın hadisleşmesi, yorumların hadisleşmesi, Hız. Peygamber'in fiilinin hadisleşmesi, hadiselerin hadisleşmesi, haberlerin hadisleşmesi, tasavvurun hadisleşmesi, tasavvufun hadisleşmesi, tarihin hadisleşmesi, mezhep görüşlerinin hadisleşmesi gibi birçok tedahuller sözkonusudur. Bu tür tedahüllere karşı erken dönemlerden itibaren İslâm alimleri -kendi dönemleri itibarıyla düşünülduğünde- olağanüstü denilebilecek tedbirler almışlar, hadisleşen bu harici unsurların pekçoğunu ayıklamaya çalışmışlardır.

Kanaatimizce Hadisleri kabul ve değerlendirmede yegâne kriter sened tenkidi olmamıştır. Hadisleri isnadlarıyla seçip, zabt ve hıfzıtmeyi kendileri için en büyük vazife telâkki eden Hadisçiler nezdinde sened tenkidinin ağır bastığı bir hakikat ise de, İslâm geleneğinin bütünü dikkate alındığında hadisleri anlamaya yönelik çabalar, metin, mâna, mazmun ve muhtevanın değerlendirilmesine ilişkin sarfedilen gayretlerin, hem kemiyet, hem keyfiyet bakımından isnad ve rical tenkidine yönelik çabalardan pek de geri kalmadığını söyleyebiliriz.

Özellikle ilerleyen asırlarda telif edilmiş olan Hadis Usulleri dikkate alındığında ise, gerçekten de onların, ağırlıklı olarak isnad ve rical ile ilgili problemleri ele alan çalışmalar olduğu bu sahaya aşına olan herkesin malûmudur. Ulûmu'l-Hadis'e dair yazılan birçok eserde "ilim" olarak kaydedilen, ama aslında "konu" olarak görülmesi gereken yüze yakın başlık içerisinde metinle ilgili olanlar: Sahih-Sakm, Fıkhu'l-Hadîs, Muhtelifu'l-Hadis, Esbâbu'l-Hadîs, Nâsihu'l-Hadîs, el-Elfâzu'l-Ğaribe, Mudrec, İlel, Şâzz-Mahfûz, Ma'rûf-Munker, Muzdarib, Mevzû', Maklûb, ziyâdetu's-Sikât, et-Tashîfât fi'l-Mutân olmak üzere onbeş kaddır. Kaldı ki, bunların bir kısmı da aynı zamanda isnadla alâkalıdır.

Hadisçiler Usullerinde anlamaya dair bir yöntem belirlemeyince, hemen her mezhebin ortaya koyduğu Usûller veya genel olarak yazılmış Usûl-i fıkıh çalışmaları, ister istemez hadis metinlerini anlamada birer yöntem olarak kullanılgelmıştır. Hadislerin sübûtuna dair birçok problem olmasına rağmen, her bir mezhep, nazar-ı itibara aldığı birçok kriter ve tercih sebepleri doğrultusunda, kendi usullerine göre en sahih/makbul gördükleri hadisleri seçmişler, -sübûtu

zannî olduğunun farkında olmalarına rağmen- ictihadlarında delil olarak kullandıkları bu hadislerle ihticac etmişler, nass olarak değerlendirdikleri bu metinlerden istinbat etmişlerdir. Hadisleri tercihte, isnad ve metin kadar, her mezhebin kendi prensipleri, usülleri de belirleyici ve etkin olmuştur.

Sahabeden itibaren başlayıp, günümüze kadar İslâm âlimlerinin hadisleri anlamaya yönelik ortaya koydukları çalışmaların ne denli zengin ve değişik olduğu ortadadır. Ancak onların, özellikle hadislerin anlaşılmasına yönelik derli toplu, metodik, sistematik yöntemler olduğu, bu husustaki çabalarında yeterince muvaffak olabildiklerini söylemek de mümkün gözükmemektedir. Şu kadar var ki, İslâm geleneğinde, her bir imamın/mezhebin yaklaşımları doğrultusunda oluşan farklı okuma-anlama yöntemlerinin kendi içinde büyük ölçüde tutarlılık ve bütünlük arzettiğini söyleyebiliriz. Bu yöntemler, İslâm tarihinin belirli zaman ve mekanlarında müntesiplerinin din anlayışlarına, hem teorik, hem de pratik olarak şekil vermiş, asırlarca İslâm kültür ve medeniyetinin ayakta kalmasını sağlamıştır. Sadece kendi yönteminin en doğru olduğunu iddia eden, alternatiflerinin ise eksikliklerine, yanlışlarına dikkat çeken bu usullerden -mezhep taassubundan uzak bir şekilde- herbirinin öne çıkan tarafları değerlendirilerek, bütün müslümanların metodolojik ihtiyaçlarını karşılayacak, her kesime hitap edebilecek mezhepler üstü bir usül geliştirilebilir. Asrımızın akıl ve idraki, anlayış ve yaklaşım tarzı bunun için elverişlidir.

İster Ehl-i Hadisten gelsin, ister hasımlarından gelsin, ideolojik hadis okumalarının, sözlü veya yazılı polemiklerin zararı kadar, faydası da olmuştur. Ancak, günümüzde bilimsellikten ve objektiflikten yoksun, bu tür duygusal, savunmacı ya da tepkisel okumalardan vaz geçilmeli, yapıcı olmak kaydıyla öz eleştiriden çekinilmemeli, İslâm kültür ve medeniyetinin en belirleyici dayanaklarından olan hadislerin en doğru bir şekilde okunabilmesi için, mevcut gelenekten azami derecede istifade edilmesinin yanısıra, yeni yöntem ve yaklaşım arayışlarının sürdürülmesi gerekmektedir.

İnançtan ahlâka, ilimden irfana, ibadetten muamelata, sosyal hayattan siyasete, kültürden medeniyete kadar hayatın her alanı ile ilgili olarak hadislerin, İslâm'ın genel prensipleri, Kur'an'ın belirleyiciliği, Sünnetin rehberliği, aklın verileri, nassların illetleri, geleneğin öğretileri, Şâri'in maksatları, Müslümanların maslahatları, günümüzün şartları ve ihtiyaçları gözönünde bulundurularak bütüncül bir yaklaşım içerisinde okunması ve çağdaş problemlerimize çözümler üretilmesi şarttır. Böyle bir hizmetin gerçekleştirilebilmesi için de, ideal, makul ve yeterli bir metodolojiye ihtiyacın olduğu açıktır. Çağımızda biriken binlerce problemi çözecek böyle bir çalışmada, Hz. Aişe ve İbn Abbas gibi fakih sahabilerin anlama yöntemleri, İmam Malik ve Ebû Hanife'lerin usulleri, Mutezile ve İbn Hazm'ın tenkitçiliği, Hz. Ömer gibi müctehid sahabilerle Şâtıbi'nin dikkate aldığı makâsîd ağırlıklı yorumculuğu azami derecede belirleyici olmalıdır.

Bilindiği gibi, Hadis ve Sünnetlerin yanlış anlaşılması, yanlış yorumlanması, tartışılan güncel pekçok problemin de sebebinin oluşturmaktadır. Özellikle Hindistan'da ortaya çıkan, önce Mısır'a, daha sonra bütün İslâm âlemine yayılan hadisle ilgili pekçok tartışmanın temelinde hadislerin sübütü kadar delâleti problemi mevcuttur. Herbiri dilimize çevirilmiş olan Muhammed el-Gazzâlî'nin "*Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebevî Sünnet*", Yusuf el-Kardavî'nin "*Sünneti Anlantada Yöntem*", Juynboll'un "*Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*", Daniel Brown'un "*İslâm Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*" adlı eserlerle, buradaki değerli meslektaşlarımızın Hadis ve Sünnetin anlaşılmasına yönelik kaleme aldıkları kitap ve makale çalışmaları, bir taraftan problemin ne denli büyük olduğunun altını çizerken, diğer taraftan da konuyla ilgili birçok problemi tesbit etmelerinin yanısıra çözüm önerileri de getirme gayretinde oldukları için oldukça ümit vermektedirler. Bilhassa, Buharî, Muslim vb. hadis imamlarının otoriteleri ile eserlerinin karizmalarının, hadisin sübût ve delâletinde yegâne ölçü olarak görüldüğü Selefî çizginin egemenliği altında Arap dünyasında yapılan birçok çalışmaya nispetle, memleketimizde yapılan Sünnet ve hadislerin anlaşılmasına yönelik birçok çalışmaya nispetle, memleketimizde yapılan Sünnet ve hadislerin anlaşılmasına yönelik birçok ilmi çalışmanın, fevkalâde başarılı olduğunu rahatlıkla söyleyebilirim. İslâm âlemindeki emsalleriyle mukayese edildiğinde zamanı aşan bu metodik çalışmaların en yakın zamanda sınırlarımızı da aşması temennilerimle, hepinize saygılar sunarım.

– EK –

HADİSLERİ FARKLI OKUMA BİÇİMİNE ÖRNEK (Üç talakla boşanmış hanıma nafaka ve süknâ hakkı)

Birçok hadis kaynağımızın naklettiğine göre, ilk muhacirlerden olan Fatıma bint Kays'ı, kocası Ebû Amr b. Hafs üç talakla boşanmış, ancak Hz. Peygamber kocasının ona vermesi için kalacak ev ve nafaka tayin etmemiş, onu iddet müddeti bitinceye kadar kalması için -kıyafet bakımından rahatlığını düşünerek- âmâ bir sahabî olan İbn Ummu Mektum'un evine göndermişti.¹

Fatıma bint Kays'ın bu durumundan hareketle, üç talakla boşanmış kadına barınak ve nafaka verilip verilmemesi hakkında sahabe ve selef bir hayli ihtilaf etmişlerdir.² Hadisleri farklı okuma biçimleri için güzel bir örnek teşkil eden bu ihtilafı kısaca şöyle sıralayabiliriz:

- 1 Muslim, *Talak* 44, 46, II. 1118-9; Ebû Dâvûd, *Talak* 39, no: 2286-7, II. 714-5; Tirmizî, *Talak* 5, no: 1180, III. 484; *Nikah* 38, no: 1135, III. 441-2.
- 2 Bkz. Tirmizî, a.y., s. 485; Bu hususta geniş değerlendirmeler için bkz. Cessâs, Ebû Bekir Ahmed er-Râzî, *Ahkamü'l-Kur'ân*, y.y., t.y. Dâru'l-Fikir, I-III, III. 459-464; İbn Ruşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed, *Bidayetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktasid*, İstanbul 1985, Karaman Yayınları, II. 78-9; İbnü'l-Kayyim, *Zad*, V. 522-542; Şevkânî, Muhammed b. Ali b.

Evvela olayın kahramanı olan Fatıma bint Kays, Hz. Peygamberin kendisi hakkında verdiği bu hükmü, üç talakla boşanmış hanımlar için genel bir hüküm olarak almakta,³ 65. Talak Suresi'nin 1. ayetinin, dönüşü olan ric'î talak ile boşananlar hakkında olduğunu söylemektedir.⁴

Fakih sahabilerden Hz. Aişe'ye göre ise bu hüküm, Fatıma'nın evinin ıssız bir yerde olması, baskına uğramasından korkulması, Fatıma'nın diliyle ailesini rahatsız edeceğinden endişe duyulması vb. sebeplerden dolayı sadece ona has bir durumdur.⁵ Bu nedenle Hz. Aişe, onun bu hükmü rivayet etmesine karşı çıkmış, Fatıma'yı rivayetinden dolayı ayıplamış, bu hükmü zikretmesinde onun için bir hayır olmadığı gibi, zikretmesinin de ona bir zarar vermeyeceğini söylemiştir.⁶

Fatıma bint Kays'ın bu durumu ile ilgili rivayetleri ve yöneltilen eleştirileri zikrettikten sonra bunlara tek tek cevap veren İbnu'l-Kayyim'e göre Fatıma hadislerine, Hz. Ömer ve Hz. Aişe'den başka, Usâme b. Zeyd, Mervân, Saîd b. el-Museyyib, el-Esved b. Yezîd, Ebû Seleme b. Abdurrahman olmak üzere başkaları da karşı çıkmıştır.⁷

Hadiselere geniş bir perspektiften bakabilen Hz. Ömer ise, Fatıma bint Kays'ın haberini işitince şöyle tepki göstermiştir:

Biz, ezberlediğini veya unuttuğunu bilmediğimiz bir kadının sözünden dolayı Allah'ın Kitabını ve Peygamberimizin sünnetini terk etmeyiz. Onun (iddeti bitinceye dek) barınak ve nafaka hakkı vardır. Zira Yüce Allah: 'Onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar. Ancak apaçık bir edepsizlik yaparlarsa başka!' buyurmuştur.⁸

Şayet Hz. Ömer'den nakledilen ve sıhhatlerinde birtakım problemler bulunan⁹ bu rivayetler makbul addedilecek olursa, öyle anlaşılıyor ki, Hz. Ömer da-

Muhammed, *Neylu'l-Evtâr Şerhu Muntakâ'l-Ahbâr*, Kahire, t.y. Mektebetu Dâri't-Turâs, VI. 303-4; Azimabadî, *Avn*, VI. 388-395; Biltaci, Muhammed, *Dirâsât fî's-Sünne*, Kahire 1983, s. 25-33.

3 Muslim, *Talak* 44, II. 1118.

4 Muslim, *Talak* 41, II. 1117; Ebû Dâvûd, *Talak* 39, no: 2290, II. 716-7.

5 Buhârî, *Talak* 41-2, VI. 183-4; Ebû Dâvûd, *Talak* 40, no: 2292, 2294, 2296, II. 718-720.

6 Buhârî, *Talak* 41-2, VI. 183-4; Muslim, *Talak* 40, 52-4, II. 1116, 1120-1; Ebû Dâvûd, *Talak* 40, no: 2293, 2295, II. 718-9.

7 *Zâdu'l-Maâd*, V. 528-542.

8 Muslim, *Talak* 46, II. 1118-9; Ebû Dâvûd, *Talak* 40, no: 2291, II. 717-8. Ayet: 65 Talak 1. Hz. Ömer'in bu sözü, Tirmizî ve Darimî'de ise, İbrahim en-Nehai (ö. 96) tarafından rivayet edilmiştir. Tirmizî, *Talak* 5, no: 1180, III. 484; Darimî, *Talak* 10, s. 561.

9 Ancak, Hz. Ömer'e nisbet edilen yukarıdaki rivayetlerin sübûtu ve sıhhati konusunda ciddi itirazlar mevcuttur. İbnu'l-Kayyim'e göre Hz. Ömer'den böylesine batıl bir sözün sadır olması asla sahih değildir. Darekutnî ise aksine sünnetin kesinlikle Fatıma'nın elinde olduğunu, Hz. Ömer nezdinde üç talakla boşanmış kadına barınak ve nafaka verileceğine dair Rasûlullah (s)'tan sadır olmuş bir sünnetin bulunmadığını⁹ "sunnetu nebiyyina" ifadesinin, mahfuz olmayan bir ziyade olduğunu ve güvenilir ravilerin bunu zikretmediğini söylemiştir. Yine İbrahim en-Nehai, (ö. 96) Hz. Ömer'in vefatından (ö. 23) yıllar sonra doğduğu için, bu haberi munkatidir. Dolayısı ile Hz. Ömer'in bu tabiri kullandığına dair zikrettiğimiz rivayet, hadis tekniği açısından ihtiyatla ele alınmalıdır. Bkz: İbnu'l-Kayyim, Şem-

ha çok İslâmın insana verdiği değerden, muamelat ve ahval-i şahsiyye ile ilgili ortaya koyduğu genel prensiplerden hareketle, boşanmış bir hanıma geçim ve hayatını sürdürebilmesi için barınak ve nafaka gibi hakların verilmesi gerektiği kanaatindedir. Hatta Şevkanî'ye (ö. 1255) göre Hz. Ömer, "*Biz Rabbimizin Kitabını terketmeyiz*" derken, aynı süredeki, hem bir, hem de üç talakla boşanmış kadınlar hakkında inen "(boşadığınız) o kadınları, gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerde oturtun, evden çıkmalarını sağlamak için onları sıkıştırıp zarar vermeye kalkışmayın!.." ayetini kasetmişti.¹⁰

O, Fatıma'nın rivayetini reddederken, bu ayete ve İslâm'ın genel prensiplerine muhalif gibi görmüş olmalıdır. O kadar ki, kalbi, akli, tecrübesi ve meselelere bakış açısı, kendisini o rivayetin sıhhati konusunda ikna edememiştir.¹¹

Fatıma hadisinin güneş gibi sahih olduğunu söyleyen ve bu konuya oldukça geniş yer veren İbn Hazm hadisin zahirini aynen kabul etmiş, muhaliflere de oldukça sert cevaplar vermiştir.¹²

Fatıma hadisinin "hasen-sahih bir hadis" olduğunu söyleyen ve koyduğu bab başlığından hadisin zahirini benimsediği anlaşılan Tirmizî'nin orada verdiği bilgilere göre, el-Hasen el-Basrî, Atâ b. Ebî Rabâh, Şa'bî, Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râheveyh hadisin zahirini almış ve üç talakla boşanan hanımlara nafaka ve sükna hakkı tanımamışlardır.

Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd ve Şâfiî gibi bazı ilim ehli ise, böyle bir hanıma barınak hakkı tanıdıkları halde, nafaka vermemişlerdir. Şâfiî, barınak hakkını "*Onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmassınlar. Ancak apaçık bir edepsizlik yaparlarsa başka!*" ayetinden istinbat etmiştir. Nafaka verilmemesi hususunda ise Fatıma'nın naklettiği hadise dayanmıştır.

Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ud gibi sahâbilerle, Sufyân es-Sevrî ve Kûfe ekolü ise üç talakla boşanan hanıma hem nafaka, hem de sükna hakkı tanımışlardır.¹³

Ebû Dâvud, konuyla ilgili iki bab açmış, ilkinde genel olarak "Üç talakla boşanan hanımın nafakası hakkında" demiş ve Fatıma hadislerini nakletmiş, ikinci babında ise "Bu konuda Fatıma'ya karşı çıkanlar" diyerek, Hz. Ömer, Hz. Aişe ve başkalarından gelen aksi görüşlere yer vermiştir.¹⁴

suddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir, *Zâdu'l-Maâd fî Hedyi Hayri'l-İbâd*, tah. Şuayb el-Arnâvut, Abdulkadir el-Arnâvut, Beyrut 1987, XV. baskı, Muessesetu'r-Risâle, V. 539; Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref, *el-Minhac fî Şerhi Sahîhi Muslim b. el-Haccac*, Kahire, t.y., Dâru'r-Rayyân li't-Turâs, X. 95.

10 Şevkânî, *Neylu'l-Evtâr*, VI. 303; Ayet: 65 Talak 6.

11 Biltaci, a.g.e., s. 28-32.

12 İbn Hazm, *Muhallâ*, X. 73-111.

13 Bkz.: Tirmizî, *Talak* 5, no: 1180, III. 485.

14 Ebû Dâvûd, *Talak* 39-40, no: 2284-2296, II. 712-720.

Buhârî de ilkinde “Kıssatu Fatıma bint Kays...”, ikincisinde ise “Kocasının evinde kalması halinde saldırıya uğramasından veya kendisinin kötü sözle ailesini rahatsız etmesinden korkulan boşanmış hanım” şeklinde konuyu iki ayrı babda nakletmiştir.¹⁵ Gerek bab başlıklarından, gerekse naklettiği rivayetlerden, Buhârî’nin, Fatıma hadisini, onun can güvenliği, psikolojik ve ahlâkî özel durumu ile anladığını ve neticede fukaha gibi düşündüğü anlaşılmaktadır.

Nevevî’nin Muslim’e koyduğu bab başlığı ise “Üç talakla boşanmış hanıma nafaka yoktur” şeklindedir.¹⁶

Yukarıdaki değerlendirmelerin bir kısmı literal, bir kısmı fikhî, bir kısmı da yorum ekseni okuma biçimine birer örnek teşkil etmektedir.

Sadece Hz. Peygamber’in ne hüküm verdiğini dikkate alanlara göre nafaka ve sükna hakkı yoktur. Fakat, Hz. Aişe gibi, Fatıma’nın içinde bulunduğu şartları, özel durumunu dikkate alanlar için bu ona has bir hüküm olup genelleştirilemez.

Meseleye İslâm’ın genel prensiplerinden, herhangi bir mağduriyete karşı insan hak ve sorumluluklarından, sosyal adalet ve İslâmî ahlâkın muhafazası gibi maslahatlardan hareket eden Hz. Ömer ve Hanefîler’e göre ise hadisin zahirinin tam tersine hem nafaka, hem de sükna gereklidir.

Burada, Fatıma’nın İbn Ummu Mektûm’un yanında iddet beklemesi ile, Hz. Peygamber’in bir defasında evine gelmekte olan İbn Ummu Mektum’a karşı, hanımlarına örtünmelerini emretmesi şeklindeki iki farklı hüküm İslâm alimleri tarafından hep tartışılmış, genellikle de, sonuncusundan yana tavır konulmuştur. Oysa bu iki hükmü Şa’rânî’nin *Mîzan*’ına vuracak olursak, ilki tahfif, ikincisi ise teşdîd ifade eder ve kişilerin durumlarına ve şartlarına göre, ihtiyaç halinde ikisiyle de amel edilebilir.

¹⁵ Buhârî, *Talak* 41-2, VI. 183-4.

¹⁶ Muslim, *Talak* 36-54, II. 1114-1121.